

Inzicht in een zuivering

Frits Zwart

Geachte aanwezigen,

Een paar jaar geleden ontvouwde Frederik Heemkerk in een lezing in Den Haag zijn visie in de 'zaak Mengelberg'. Deze lezing kreeg zelfs enige aandacht in de pers, die evenwel onmiddellijk tot misverstanden leidde omdat de betreffende recensent een geheel ander accent legde. Hij nam de zakelijke conclusies van de inleider niet over maar trok een eigen, emotioneel beladen conclusie waarom Mengelberg was veroordeeld.

Dat is bij de taxatie van Willem Mengelberg vaker het geval. Dikwijls overheerst een emotionele of gevoelsmatige benadering. Het eigen gevoel beheerst de oordeelsvorming en niet de zakelijke argumenten. Het lijkt, terugblikkend, wel of dat altijd zo is geweest. Mengelberg kende veel aanhangers, liefhebbers, maar evenzovele tegenstanders.

Toen er in de jaren '20/'30 een zaak was van Mengelberg met de fiscus kreeg hij van velen direct ongelijk omdat hij het establishment vertegenwoordigde, een manier van leven als artiest en omdat hij toch al zo veel verdiende. Maar zo gek was Mengelbergs standpunt destijds niet met zijn onwil om eerst in Amerika belasting te betalen en vervolgens in Nederland nog eens.

Er zijn heel wat geschriften over Mengelberg verschenen die van een bedwelmende bewondering getuigen. Het meest in het oog lopende verscheen in de jaren dertig in het Engels en daarna in het Nederlands onder de titel *Mengelberg* en was

van de Amerikaanse pianiste Edna Richardson Sollitt. Deze 'groupie' reisde met Mengelberg mee en huurde enige tijd in de J.W. Brouwersstraat een appartement dat ze, naar Mengelbergs Zwitserse verblijfplaats, 'Huize Zuort' had genoemd.

In een recensie schreef Paul Sanders in *Het Volk*: "De simpelste dingen treden voor de schrijfster, zoodra zij samenhangen met het voorwerp van haar vereering, buiten alle verhoudingen. Het maakt een ontzaglijken indruk op haar, dat Mengelberg zijn koffie koud laat worden en zelfs op wat hij nuttigt straalt voor haar een glans van heerlijkheid af."

De studie van Heemkerk is van een verfrissende nuchterheid, hetgeen zich niet alleen in de schrijfstijl uit, maar vooral in de behandeling van het geheel. Nuchter, zakelijk en to the point. Dat is werkelijk een verademing voor wie zich wat meer heeft verdiept in de figuur van Willem Mengelberg. Het was in ieder geval voor mij een groot genoegen om de juridische kluwen uit die jaren, de zuivering in 1945 en de beroepingszaak in 1947, ontward te zien en helder uitgelegd. Maar ook los van de persoon van Mengelberg geeft dit boek een goed inzicht in de zuivering uit die jaren. Dank u, auteur. Met het resultaat in handen ben ik blij dat een volbloed jurist, met een grote reputatie én met empathie dit onderwerp zo grondig heeft behandeld. De valkuilen op dat gebied kan ik zelf nu met meer gemak uit de weg gaan.

Ik weet dat velen uitzien naar het boek dat ik schrijf over Mengelberg, het tweede deel van diens leven, waarin dus ook de

Tweede Wereldoorlog en de zuivering voorkomen. Nog even geduld. Ik hoop dit boek dit jaar te voltooien.

In het kader van de presentatie van vanmiddag zou ik graag nog een paar losse opmerkingen maken en wat observaties geven.

Wat me zelf na al die jaren Mengelbergstudie telkens weer opvalt is de kloof, de afstand tussen het heden, het beeld dat wij hebben en de realiteit van destijds.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog gaf het orkest zijn concerten, er werd gerepeteerd en gemusiceerd en velen deden gewoon hun werk. In het begin leek het allemaal wel mee te vallen, maar al spoedig mochten Joodse componisten, Mahler, Mendelssohn en anderen niet meer gespeeld worden. En toen moesten Joodse orkestleden uit het zicht gaan zitten en dus naar achteren geplaatst worden. Stelt u zich die vernederende gang van zaken eens voor. Maar het werd nog erger. De Joodse musici moesten in juni 1941 uit het orkest. Wat moet dat confronterend geweest zijn.

Mengelberg is toen bij Seyss-Inquart geweest. En telkens hoor je als mensen daarover spreken verontwaardiging omdat hij het behoud bepleitte van zijn orkest. Het ging ten koste van zijn orkest en hij kon de Joodse musici daarom niet missen. Maar dat was ook het enige argument waar Seyss-Inquart gevoelig voor was. Als Mengelberg gezegd had dat het zo erg voor de Joden was dat ze uit het orkest moesten was hij waarschijnlijk vriendelijk uitgelachen en weggestuurd.

En toen heeft Seyss-Inquart gezegd dat hij drie musici mocht behouden voor het orkest. Wat een duivels dilemma! Van zestien musici ineens drie musici noemen die mogen blijven.

Half juli 1941 werd de Russische muziek verboden. Dat leidde in 1944 tot bizarre situaties: Vanaf eind februari 1944

dirigeerde Mengelberg weer enige tijd in Nederland. Net daarvoor had hij in Parijs een serie concerten gedirigeerd bij het Grand Orchestre de Radio-Paris. Dat orkest was in 1941 opgericht voor een door de Duitsers gecontroleerde zender in Parijs. En voor de concerten van dat orkest had hij enkele weken eerder zowel de Vijfde alsook de Zesde Symfonie van Tsjajkovski gedirigeerd.

Vanaf de laatste week van februari dirigeerde Mengelberg de concerten in Amsterdam tot en met de eerste week in mei. Nu was Russische muziek, zoals gezegd, sedert juli 1941 verboden. Maar op 24 en 26 februari en 20 en 25 april mocht de Symfonie *Pathétique* van Tsjajkovski bij uitzondering worden uitgevoerd.

Arthur Seyss-Inquart

Violist Dick de Reus herinnerde zich dat Mengelberg tegen het orkest zei: "Seyss-Inquart heeft me opgebeld en wil dat ik de *Pathétique* van Tsjajkovski dirigeer. Als meneer Seyss-Inquart dat wil, dan doen we dat. Ik begrijp toch al niet waarom we dergelijke mooie symfonieën niet mogen spelen."

Volgens overlevering zou het verzoek van Seyss-Inquart afkomstig zijn van Gertrud Seyss-Inquart, de echtgenote van de rijkscommissaris. Ook zou van invloed zijn geweest dat Mengelberg kort tevoren dezelfde symfonie in Parijs had gedingeerd.

De Amsterdamse musicus en recensent Theo van der Bijl was bij een van de repetities en zag dat Mengelberg stond "te repeteren met een intentie, een élan en een inspiratie alsof hij nog twintig jaar voor de boeg had." Ook Henriëtte Bosmans was erbij en zei, na een poos geluisterd te hebben tegen Van der Bijl: "Ja, zó is het, dit is 'Het', niets meer en niets minder."

De uitvoering van de symfonie in het Gebouw voor K&W in Den Haag werd bezocht door Seyss-Inquart en zijn vrouw, een groot aantal Duitsers en de leiding van het ministerie waaronder de muziek viel, het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten. In de dagbladen viel niet te lezen dat de uitvoering van de symfonie een uitzondering betrof, want er was aan de pers gevraagd aan het bijzondere van die ene uitvoering geen aandacht te geven.

Eind april 1944 kreeg Mengelberg een brief van het Concertgebouw dat nota bene de *Aussenstelle Niederlande des Grossdeutschen Rundfunks* tijdens dit concert opnamen gemaakt had die waren uitgezonden en dat Mengelberg vanwege de opname een extra vergoeding, een radiotoeslag kreeg van fl 500.

Overigens was ook de uitvoering van Tsjajkovski's Zesde Symfonie in Parijs uitgezonden voor de Franse radio, logisch, want het was vooral een radio-orkest. Opzienbarend nieuws was enkele jaren geleden dat die opname uit Parijs uit januari 1944 was teruggevonden. Die is inmiddels op cd uitgebracht en die laat weer horen, dat in tegenstelling tot wat wel wordt beweerd, Mengelberg in 1944 nog niet aan

vitaliteit en interpretatieve kracht had ingeboet.

Een van de vragen die centraal staan in het boek van Heemskerk is de rechtvaardigheid van de strafmaat. In 1945 werd Mengelberg voor het leven uitgesloten om nog in Nederland te dirigeren. In 1947 werd die uitsluiting teruggebracht tot zes jaar. Het is echter schokkend te lezen dat

vanuit het toenmalige ministerie van Buitenlandse Zaken stelselmatig verhinderd is om Mengelberg een paspoort te verstrekken. Daarmee kon hij niet reizen en zeker niet dirigeren in welk buitenland dan ook. Dat was op de reeds opgelegde straf een extra straf waaraan natuurlijk bewust beleid ten grondslag lag, wat zich manifesteerde in de meest bureaucratische opstelling die het ministerie kon kiezen.

In zijn pleidooi trekt Bottenheim alle registers open. Voordat hij dieper op de zaken inging zei hij tegen de Centrale Ereraad: “U zult in ieder geval Mengelberg vrij uit moeten laten gaan. Mengelberg zult U moeten rehabiliteeren.” Mengelberg was volgens Bottenheim niet normaal, hij stond boven het normale, en was eigenlijk abnormal. Een citaat: “Mengelberg is niet ijdel, Mengelberg is pedant, arrogant, egoïstisch en volkomen egocentrisch.” Zo typeerde Bottenheim Mengelberg, maar ik kan u verzekeren dat Mengelberg echt wel ijdel was. Natuurlijk had advocaat Bottenheim een strategie ontwikkeld waarin hij bepaalde accenten legde. Wonderlijk is de nadruk die door de verschillende getuigen wordt gelegd op Mengelbergs kinderlijke natuur. Mengelberg is vooral na 1945 geportretteerd als een naïeve, kinderlijke man, eenzijdig begaafd, die nergens iets van snapte behalve van muziek. Het is voor mij zonneklaar een tactiek geweest om Mengelberg op die manier zoveel mogelijk vrij te pleiten van de aanklacht. Mengelberg was zich er volgens Bottenheim niet van bewust geweest dat de nazi's hem voor hun karretje spanden. Hij

herhaalde de woorden van Rudolf Mengelberg, destijds directeur van het Concertgebouw, dat Mengelberg in wezen “anti-Duitsch” was. Hij was niet in tel in Duitsland en hij ging daar niet door voor een Duitse dirigent of Duitse cultuurdrager. Bovendien had hij in Stuttgart en in Parijs tegenwerking ondervonden van de Duitsers.

Ik begrijp dat een advocaat als Bottenheim een strategie koos. Ik begrijp ook dat het taalgebruik van 1947 niet dat van 2015 is, maar ik vond zijn pleidooi toch dwingende trekken vertonen en hier en daar zo onwaarschijnlijk dat zijn geloofwaardigheid in het geding is.

Pauline Micheels heeft met haar standaardwerk over de orkesten in de Tweede Wereldoorlog velen geholpen om meer inzicht te krijgen in die dramatische periode. Niemand die zich in de muziekgeschiedenis van de Tweede Wereldoorlog wil verdiepen kan om haar boek heen.

Frederik Heemskerck heeft zich met dit boek gekwalificeerd met een heldere uitleg rond de zuivering. Wie daarover iets wil weten, ook in meer algemene zin, kan niet om zijn boek heen.
